

سخنی از چهار کتاب تازه در زمینه هنر ایران

اول اردیبهشت ماه جلالی

یادگار بهار ۱۳۶۶ در لوس آنجلس

چهار کتابی که می‌خواهم خوانندگان آینده را با آنها آشنا سازم به زبان انگلیسی است. اما هر چهار پرداخته ذوق هنرشناس و کوشش ایراندوستانه دکتر عباس دانشوری است که اینک در دانشگاه دولتی کالیفرنیا به‌درس گفتن تاریخ هنر مشغول است. دوتا از کتابها پژوهش و نگارش خود اوست و دوتای دیگر در مجموعه‌ای که او ناظر انتشار علمی آن است به‌چاپ رسیده است. این مجموعه را انتشارات مزدا که مؤسسه‌ای است ایرانی منتشر می‌سازد. سه کتاب از آن در دست است و امیدواریم چهارمین‌را که مجموعه سخنرانیهای مجمع علمی دانشگاه ادینبورگ درباره عصر سلجوقی است بزودی ببینیم. چهار کتاب مورد سخن عبارت است از:

1- *Essays in Islamic Art and Architecture*, Edited by A. Daneshvari Malibu, 1981. (Undema Publications).

2- *Medieval Tomb Towers of Iran*, A. Daneshvari. 1986.

3- *Timurid Architecture in Khurasan*. By Bernard O'Kane. Costa Mesa, Mazda Publishers, 1987. pp. 418, 62 maps, illus.

این سه کتاب در مجموعه‌ای به این نام است:

Islamic Art and Architecture

Editorial Board: A. Daneshvari, Robert Hillenbrand, Julian Ruby.

کتاب چهارم تألیف عباس دانشوری است و انتشارات دانشگاه اکسفورد ناشر آن:

4- *Animal Symbolism in Warqa wa Gulshāh*. By Abbas Daneshvari. Oxford, 1986. pp. 91. (Oxford Studies in Islamic Art, II).

۱- پژوهشها در هنر و معماری اسلامی

این کتاب مجموعه‌ای است از سیزده مقاله که به سرفرازی خدمات علمی خانم اتودورن Otto Dorn استاد آقای دکتر دانشوری تهیه و منتشر شده است. مقاله‌هایی ازین مجموعه که با مباحث هنری ایران پیوند دارد عبارت است از:

* *The Islamic Tomb Tower: A note on its genesis and significance*
از عباس دانشوری:

* *Symbolism of the Rabbit in the Ms. of Werqa wa Gulshah*

م. شکوهی و G. Fehérvári

* *A signed bronze vessel with human figures.*

* *From Tamerlane to the Tai Mahal*, by L. Golombek.

* *A Safavid tile spandrel with hunting scene in the Brooklyn Museum*. By Ingeborg Lushey - Schmeisser.

* *A propos du cénotaphe de Mahmud à Ghazna*. By Janine Sourael-Thomine.

مقاله گیتی آذربی درباره مقبره‌های برجی و از آن عباس دانشوری درباره نشانه نقش خرگوش در نقاشیهای نسخه خطی ورقه و گلشاه، و از آن «فره‌واری» و شکوهی درباره ظرف فلزی با نقشهای آدمی و از آن «گلوبک» درباره معماری بازمانده از تیموریان و از آن «لوشای - شامیسر» درباره کاشیکاری صفوی با نقوش شکار و از آن «سوردل» درباره صندوق قبر سلطان محمود در غزنه است.

۲- مقابر برجی ایران در قرون وسطی

این کتاب پژوهش عباس دانشوری است و از تازگی و آگاهیهای علمی برخوردار دارد و به تفصیل جداگانه درباره آن سخن توان گفت و به شماره‌های دیگر موكول می‌شود.

۳- معماری دوره تیموریان در خراسان

کتابی است تحقیقی، پرمطلب، خوش چاپ و ماندگار برای قرن‌ها بعد، روزگاری که بیگمان بسیاری از آثار معرفی شده در کتاب از میان رفته و یا از میان برده شده است. مؤلف دانشمندی است انگلیسی و کتابش حاصل سفرهای متعدد اوست به نواحی مختلف خراسان در ایران و شهرهایی از افغانستان، مخصوصاً ناحیه هرات. سرزمینهایی که قلمرو حکومت تیموریان بوده است. این کتاب تنها براساس مشاهده و بررسی آثار بازمانده نیست. ارمغانی است علمی از تجسس و پژوهش در کتابها و مقاله‌ها که عده آنها نزدیک به چهارصدتاست. مؤلف اغلب کتابها و نوشته‌هایی را که مرتبط به کارش بوده است دیده و با دقت و نکته‌یابی بدانها نگریسته است. اکثر کتابها به زبانهای اروپایی است و مقداری هم به زبان فارسی، خواه متون قدیم و خواه تحقیقات معاصران ایرانی. کوشش و پژوهش نویسنده سزاوار تحسین و استفاده همه دوستداران رشته‌ای است که آن رشته برای به وجود آوردن تاریخ مدنیت ایرانی باید گسترش بیابد و از راه نگارش چنین کتابهاست که تا حدودی به مقصود توان رسید.

مقدمه مؤلف توضیحاتی است درباره نحوه گردآوردن فهرستی از ابنیه مورد پژوهش، تصاویر، ضمیمه‌ها و بالاخره روش آواگردانی کلمات فارسی.

متن کتاب در دو بخش است: در بخش نخست که خود در شش فصل است این مطالب را می‌یابیم:

□ تیموریان خراسان (درشش صفحه سرگذشتی است از آنان با توجه به مسائل جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی).

□ انواع ساختمانها و کاربرد هر یک در آن روزگاران (ارگ و سایر ساختمانهای سلطنتی - استحکامات نظامی - بندهای آب و نهربندی - گرمابه و آب‌انبار - بازار - پل - کاروانسرا - کتابخانه - دارالشفاء - مسجد - مصلی - مدرسه - خانقاه و مزارات).

□ طرز ساختمان و مواد ساختمانی (طرح - اندازه‌گیری - معماران و استاد کاران - نسبت - عرضه داشت - ابزار کار - مواد ساختمانی - چوب بست -

طاق زدن - مقرنس کاری - گنبد.

□ آرایش ساختمان (آجر - سنگ - گچکاری - نقاشی - کاشی کاری - نقشهای آرایشی: هندسی - شاخ و برگ - سه بعدی - کتیبه‌ای).
□ کارفرمایان (سلاطین - زنان حرمسرا - شاهزادگان - امیران و وزیران - گروههای مذهبی: پیش از تیموریان - در سلطنت تیمور و شاهرخ و ابوسعید و سلطان حسین بایقرا).

□ میراث تیموریان (پیشروان - نقشه و شهر سازی سمرقند و هرات - تأثیری های بعدی - میراث تیموریان در اندازه، نوع، نقشه، ارتفاع بنا، آرایشها).
بخش دوم کتاب «فهرست» و معرفی ساختمانهای دوره تیموری در خراسان است. شصت و یک بنا، ساخته شده میان سالهای ۸۱۸ تا ۹۰۶ در هرات (۷ بنا)، مشهد (۷ بنا)، هندوالان (یک بنا)، بجنستان (یک بنا)، گارزگاه (۳ بنا)، اوبه (یک بنا)، طروق (یک بنا)، نوخندان (یک بنا)، کوهسان (یک بنا)، غلوار (یک بنا)، خرگرد (یک بنا)، تربت جام (۳ بنا)، تایباد (یک بنا)، رشخوار (یک بنا)، خواف (یک بنا)، مزار شریف (یک بنا)، زیارتگاه (۴ بنا)، ده منار (یک بنا)، پوران (یک بنا)، آزادان (یک بنا)، بلخ (یک بنا)، لنگر (یک بنا)، جرجان (یک بنا)، سنگ بست (یک بنا)، جاجرم (یک بنا)، خسرویه (یک بنا)، نیشابور (دو بنا)، اسبزار (یک بنا)، غوریان (یک بنا)، کدکن (یک بنا)، شیروان (یک بنا) گناباد (یک بنا)، سنگور (یک بنا)، طیس (یک بنا)، کروح (یک بنا) و سدهای طروق، گلستان، اخلمد، کرات و شش آب‌انبار در آبادیهای مختلف.
این آثار بازمانده عبارت است از قلعه، مسجد، مزار، سد، مدرسه، بقعه، آب‌انبار، کاروانسرا (رباط)، خانقاه.

اولین آثار و ابنیه موجود را به ترتیب پیشی تاریخ ساخته شدن هر ساختمانی معرفی کرده است. در معرفی هر يك معمولا محل دقیق واقع شدن بنا، نقشه، کتیبه، آرایشها، تاریخ ساختمان، اطلاعات تاریخی، وضع درونی و بیرونی، معمار و استادکار، سبب ویرانی بنا، مواد به کار رفته در آن، وضع کنونی، تاریخ بازدید را بازگویی می‌کند و می‌گوید که پیش از خود او در کدام يك از مراجع ذکر آن آثار دیده می‌شود.
معرفیها بحد کفایت روشن و گویاست. اطلاعات تاریخی را از روی متون عصر تیموری (جغرافیایی، تاریخی، ادبی و وقفنامه‌ها) می‌آورد و کتابها و متون مأخذ او در به دست دادن تاریخ پایان یافتن ساختمان است.

کتاب ضمیمه‌ای دارد و آن جدولی است از نام معماران و استادان گلکار و کاشی‌تراشانی که در قلمرو تیموریان اثری از آنها برجای مانده و مربوط به سالهای ۷۷۳ تا ۹۰۸ هجری و از آن یکصد و شش ساختمان است.
چنانچه نقشه‌ها و عکسهای ساختمانها موجب دقیق شدن و علمی بودن کتاب شده است. افسوس که کیفیت عکسها بحد کافی مرغوب نیست.

«کتابشناسی» مورد استفاده او کین نشان می‌دهد که ایشان هم نوشته‌های ایرانیان و افغانان و هم پژوهشهای پیشین باستانشناسان و هم رساله‌های دکتری تازه دانشگاههای اروپا و امریکا را دیده و به‌هریک نگریسته است. ما از این کتابشناسی آگاه می‌شویم که در پانزده سال اخیر چندین رساله دکتری درباره معماری و تاریخ و فرهنگ عصر تیموری نگارش یافته و از آن جمله است:

— مجموعه زیارتی نطنز (S. Blair)

— مصلی هرات و گوهرشاد (L. Golombek)

— مقابر گنبدی ایران تا ۱۵۰۰ (R. Hillenbrand)

— آثار باستانی یزد از ۱۳۰۰ تا ۱۴۵۰ (R. Holod)

— نفوذ معنویات در جامعه و نظام سیاسی عصر تیموری (ا. س. حسینی)

— مزار شریف و اوقاف بلخ (R. D. McChesney)

— سیاست دوره تیمور (B. F. Manz)

— منابع عربی و فارسی برای زمین لرزه‌های ایران، قرن ۷ تا ۱۷ میلادی

(C. Melville)

— مبانی معماری در نقاشی عصر تیموری (ا. سراج‌الدین)

— حلقه ادبی در دربار تیموری (M. A. Subtelny)

— مکتب هرات، شعر فارسی در دوره تیموری (C. F. Vittor)

گفته شد که او کین متون و اسناد پیشین و لوحه تاریخ را در تاریخ‌گذاری آثار باستانی مآخذ گرفته و از آن جمله است اطلاعی که درباره ساختن سد گلستان نزدیک مشهد آورده و آن «نشانی» است که عبدالحسین نوایی در کتاب استاد تاریخی خود به‌چاپ رسانیده است و او کین براساس آن می‌گوید که آب سد مذکور در ۸۲۱ وقف شده، پس در همان حوالی سد را ساخته بوده‌اند. همچنین است استنباطی که از تذکره الشعراي دولت‌شاه (تألیف سال ۸۹۲) درباره ساختمان مقبره شاه قاسم انوار (شاعر) در لنگر ارائه می‌کند.

اهمیت کتاب او کین جز رسیدگی دوباره به آثار معرفی شده در مآخذ دیگر، معرفی آثار دورافتاده‌ای است که میان دوستداران این نوع پژوهشها بعلت نبودن معرفی‌نامه‌های ناقص و مهجور ناشناخته بود. از آن جمله است:

— مسجد جامع هندوالان، میان بیرجند و طبس مسینا

— سد کرات درسی کیلومتری تایباد (البته خود او هم ندیده).

— مسجد جامع بجنستان که کتیبه‌اش مورخ ۸۲۸ است و در ۱۰۲۴ تعمیر شده.

— مدرسه امیر شاه ملک در تربت‌جام.

— مزار سنگور در ده کیلومتری مشهد.

و اینها، آنهاست که در خاک ایران است و من ندیده‌ام و نمی‌شناختم.

چون کتاب او کین مأخذی است ماندگار و همواره مرجع همه محققان رشته تاریخ معماری ایران (به معنای قلمرو تاریخی) آن خواهد بود با آفرین راندن دوباره بر کوشش مؤلف و ارج گذاردن بر مقصود ناشر آوردن توضیحات مختلفی را ضروری می دانم.

الف) در خواندن و ضبط تلفظ برخی کلمات و اصطلاحات فارسی به آوانویسی لاتینی نادرستی هایی هست ازین قبیل. در هر ستون صورت مضبوط کتاب در دست چپ و صورت درست در دست راست آورده می شود.

biqá / buq'	ص ۱۵: بقاع
malikat / malika	ص ۱۷ و دیگر: ملکه
	ص ۲۲ و دیگر: بکه - بیکه هم درست است
banná / baná	ص ۳۸ س ۱۱: بنا (بی تشدید)
irkán / arkán	ص ۳۸ س ۱۵: ارکان
	ص ۳۸: قسم
tarrashi / taráshi	ص ۴۵ و بسیار مکرر: تراشی
mulk / malak	ص ۸۲ و دیگر: ملك (در نام زنان)
'ammál / 'ummál	ص ۱۲۶: عمال
Marwárid / Murwárid	ص ۱۲۹ و دیگر: مروارید
Pulándúz / Pálándúz	ص ۱۵۴ و دیگر: پالاندوز
bang / báng	ص ۲۵۲: بانگ
Rík / Ríg	ص ۳۲۴ و دیگر: ریگ
Bafriyyá / Bafriya	ص ۳۲۴ و دیگر: بفرویه
nazargáh / nazárháh	ص ۳۳۶: نظاره گاه
Mishkuti / Mishkátí	ص ۳۷۱ و دیگر: مشکوتی
Shaikhánbar / Shaikhánivar	ص ۳۷۴: شیخانور
Sirján / Sírján	ص ۴۱۶: سیرجان

ب) در خواندن متون فارسی نقل شده از کتابها و متون گاهی متن را نادرست خوانده اند و بالطبع موجب شده است ترجمه هم نادرست بشود. از آن گونه موارد است.

ص ۵۴: به نقل از صفحه ۱۱۴۹ پوپ: «و هنوز ارتفاع باغ به يك گر نارسیده از بیرون مرد و معقلی و از اندرون ازاره کاشی و سنگ تراش...»

ص ۲۳۲: در کتیبه شعری «آفتاب اوج عزت شاه برج اولیا»، شاید هم درست باید کتیبه دیده شود.

ص ۳۲۸: در کتیبه سنگ قبر بابا حسین خوانده اند قطب البدلا و این چنین آوانویسی شده است Qutb al-Budala اگرچه عکس این سنگ در دست نیست احتمال می رود که آن کلمه قطب الاولیا باشد.

ج): گاه به گاه در ترجمهٔ واژه‌های فارسی مسامحه و سهو دیده می‌شود و در موارد زیر می‌توان داوری کرد که صورت به کار گرفته شده در کتاب درست است یا نه؟

houses ۱۲: «خانه» / در متون قدیم و لهجه‌های اصیل کنونی مثل مازندرانی و خراسانی معمولاً معنی «اطاق» دارد نه «منزل» و «سرای» را برای منزل به کار می‌برده‌اند.

chambers ۱۷: صفه /

niche ۲۲: طاقچه /

cook's helper ۲۲: طبخچی /

accountant ۲۲: صاحب جمع /

general overseer ۲۲: صاحب جمع کل /

accountant ۲۲: صاحب دفتر جمع /

pool ۲۳: چشمهٔ ماهی /

meal ۲۵: آش اعظم / مراد مهمانی بزرگ و همگانی نظیر «شیلان» است.

Suff ۲۵: فقرا /

balcong ۴۵: مخارجه /

courses ۴۵: دای / (؟)

building ۱۱۶: بناء / در عبارت «امرینا هذه...»

workers ۱۲۶: کارکنان /

officials ۱۲۶: ضابطان /

imperial king ۱۴۶: جم‌جاه / «جم» مخفف نام جمشید

و وصف پادشاهی است که مرتبت او بمانند جمشید باشد. جزین در ترجمهٔ «پادشاه جم‌جاه ملایک‌سپاه» باید دو صفت شخص مورد توصیف با او عطف آورده شود. یعنی پادشاهی که مرتبتش به جم می‌ماند و تعداد سپاهش به اندازهٔ ملائکه است.

king ۱۷۱: خاقان

این رشته دنباله دارد. در شمارهٔ بعد از کتاب «گورهای برجی ایران تا عصر ایلخانان» به تألیف عباس دانشوری یاد می‌شود